

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ТЕКСТ КОМПОЗИЦИЯСЫ

Турешова Сарбиназ Муратовна

Бердақ атындағы Қарақалпақ Мәмлөкетлик университети доктаранты

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8103511>

Анотация. Бул мақлада публицистикалық тексттің белгилери хәм сыпатлары, тексттің лексика-семантикалық өзгешелikleri, парцеллялар арқалы биригиу, тилистикалық фигуралар, форма хәм мазмун бирлиги, орын хәм уақыт бирлиги принципи, көркем текст тилинің улыўма халықлық тил хәм әдебий тилге қатнасын анықлау принципи, тиллик бирликлерди алмастырып қолланыу усылы, сөзликлерге тийкарланыу усылы, тил бирликлери индексин дүзиу усылы ҳаққында айтып өтилген.

Гилт сөз: Публицистика, текст, эстетик, лексика-семантикалық, функционал-стилистикалық, форма, Фразеология, лингвопоетика.

PUBLICISTIC TEXT COMPOSITION

Abstract. In this article, the signs and characteristics of the journalistic text, lexical-semantic changes of the text, unity through fragments, stylistic figures, unity of form and content, the principle of unity of space and time, the principle of determining the universality of the language of the artistic text and its relation to the literary language, the method of replacing language units, the method of using dictionaries, the method of creating an index of language units was discussed.

Key words: journalism, text, aesthetics, lexical-semantic, functional-stylistic, form, phraseology, linguopoetics.

КОМПОЗИЦИЯ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Аннотация. В данной статье рассмотрены признаки и характеристики публицистического текста, лексико-семантические изменения текста, единство через фрагменты, стилистические фигуры, единство формы и содержания, принцип единства пространства и времени, принцип определения всеобщности текста. обсуждались язык художественного текста и его отношение к литературному языку, способ замены языковых единиц, способ использования словарей, способ создания указателя языковых единиц.

Ключевые слова: публицистика, текст, эстетика, лексико-семантическая, функционально-стилистическая, форма, фразеология, лингвопоетика.

Публицистикалық тексттің белгилери хәм сыпатларына тоқтап өтпекшимиз. Оның курам бөлеклери сыпатында хәрекетшенлик, жеделлик, пафослылық, өткірлестирилгенликти көрсетиўге болады. Публицистикалық текст сезимтал, пикир-тартысларға бай болыўы, ашық-айдынлыққа бейимлиги менен ажыралып турады. Турмыстың кескин социаллық-сиясий сәўлелендирилиўи көркемлик-эстетикалық усыллар менен үйлесип кетеди, олар бирликте шығармаға өзине тартыўшылық сыпат береді. Медиа стили шығармаға күш, өткірлик, жарқынлық, тартымлылық береді, оны социаллық мазмун хәм гуманизм менен толықтырады. Бундай стиль жарқын болады, өзине тартады, кеўилди толқытады, автордың өзи сәўлелендирип атырған машқалаларға бийпәрўа емеслигин дәлиллейди. Бунда, хәтте сезимлерге күтә берилмеўдин, қатаң сүўретлеўдин өзи де айырым

жағдайларда турмысты публицистикалық сәулелендіріудің бір формасына айналады, Михаил Роммның «Эпиұайы фашизм» деген әжайып фильмі бұған мысал болады.

Тексттің лексика-семантикалық өзгешеліктері хақында айтқанымызда үйрениліп атырған текст мазмунна сайкес, теманы тереңрек ашып беріуде автор стильн көрсетіушы троплар, синоним, антоним, гөнерген сөзлер, неологизмлер, парцеллятлар вулгаризмлердің шығармада қандай мақсетте қолланылғанлығы үйрениледі. Мысали:!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

Парцеллятлар арқалы биригіу. Парцелляция термини французша «бөлеклениу, бөлеклерге ажыратыу» мәнісіндегі *парцеллер* сөзінен алынған хәм тил билиминің синтаксис тарауында үйрениліуі керек.¹

Тил илиминде бул термин гәптің експрессивлік мақсет пенен бөлеклениуі, яғный гәптің атап өтилиуі нәзерде тутылған белгили бир бөлегинің гәптің сыртына шығарылуына қарай қолланылады. Ауызеки тилде, текстте гейде қарым-қатнасқа байланыслы пүтин бир гәпте үзиліс жүз береді. Сөйлеуші тыңлаушыға қандай да бир уақыя хақында хабар беріп атырғанда мине сол хабар ишіндегі ең әхмийетли пикирди басқаларынан ажыратып, өз алдына айтыуға хәрекет етеді. Бул қайта атау, ауызеки тилде интонация, пауза, логикалық пәт сыяқлы қураллар жәрдеминде әмелге асырылса, текстте парцеллятлы дизбеклер - текст компонентлерин експрессивлік-стистикалық мақсетке қарай қайта тәртіплеу арқалы пайда болады.

Стистикалық фигуралар. Көркем тексттің тәсіршеңлігін тәмийинлеуде синтаксислик усылдан кең пайдаланылады. Тилдің көркемлеу қуралларының ишінде стилистикалық фигуралар айрықша орын ийелейді. Стистикалық фигуралар бул айрықша қурылған синтаксислик дизбеклер ямаса гәптер болып, олар тилдің образлылығы ушын хызмет етеді. Стистикалық фигуралардың төмендегі түрлері көбірек қолланылады: инверсия, полисиндетон, апосиопеза, анафора, епифора, параллелизм, риторикалық қаратпа, риторикалық сорау, градация, антитеза, оксиморон.

Текстті түрлерге ажыратыудың және бир усылы – тилдің функционал-стилистикалық өзгешелігі. Текстлер функционал-стилистикалық өзгешеліклеріне қарай илимий текст (илимий мийнетлер, тезис, мақала, лексия, пикирлер), көркем әдебиет тексті, рәсмий ис-қағазлар тексті (мағлыұматнама, қарар, буйрық, протокол, минезлеме), Публицистикалық текстлерге бөлінеді.

Методология сөзі грек тилинен алынған болып, методос – «жол», «усыл», логос – «тәлиймат» деген мәністи билдиреді. Яғный, инсанның теориялық хәм әмелий искерлігін дурыс шөлкемлестіріу хақындағ илим есапланады. текстті лингвистикалық анализлеу просесінде төмендегі принциптерге таянып әмелге асырылса мақсетке мууапық болады: Форма хәм мазму бирлігі принципі, орын хәм уақыт бирлігі принципі, көркем текст тилинің улыұма халықлық тил хәм әдебий тилге байланысын анықлау, көркем тексттегі поетикалық актуалласқан тил бирліклерин анықлау, көркем тексттегі интертекстуаллық бирліктерди анықлау.

Форма хәм мазмун бирлігі. Болмыстағы предмет хәм қубылыслар арасындағы байланысылық форма хәм мазмунның диалектикасынан коринеді. Форма хәм мазмунның диалектикалық бирлігі хәрқандай текст ушын зәрүр. Философлар мазмунға белгили бир

¹ Александрова О.В. Проблемы экспрессивного синтаксис. М., 1984. 63-бет.

предмет ҳам кубылысларды кураўшы ишки элементлер ҳам өзгерислердин комплекси деп анықлама береді. Форманы мазмунды сәулелендириў усылы, шөлкемлестириўшиси сыпатында қарайды. Форма ҳам мазмун бир-бири менен тығыз байланысly, биреўиндеги кемшилик екіншисине тәсирин тийгизиўи мүмкин.

Көркем текст формалық жақтан да, мазмунлық жақтан да өзине тән болған курамалы естетикалық пүтинлик есапланады. Онда мазмун қаншелли әҳмийетли болса, форма да соншелли әҳмийетли. Гейде, форма мазмун дәрежесине көтерилюи, мазмунның әҳмийетине тәсир тийгизиў мүмкин. Көркем текстте автордың мазмунды формаға салыўдағ шеберлиги, бундағы индивидуал өзгешеликлер айрықша әҳмийетке ийе. Көркем тексттин лингвопоетикалық анализинде, ең дәслеп, форма ҳам мазмун бирлиги айрықша принцип сыпатында үйренилюи керек. Хәрқандай көркем шығарма қаншама сәтли сүўретленгени менен жазыўшының айтпақшы болған ойын анық түсине алмасаң, ол шығарма оқыўшыны қанаатландыра алмайды. Форма ҳам мазмунның сәйкеслиги автордың көркем мақсетиниң анық ҳам толық көриниўи ушын салмақлы орын ийелейди.

Орын ҳам ўақыт бирлиги принципи. Көркем тексттин тиллик өзгешеликleri үйренилгенде ондағы хәрбир ўақыяға орын ҳам ўақыт бирлиги түсиниги есапқа алынып қатнас жасаў керек. Хәрқандай шығарма орын ҳам ўақыт пенен байланысly ҳалда жүзеге келеди. Тарийхый шығарма тилинде сәйкес заманның руўхын бериўши ўақыялардың қайсы орында, қандай орталықта жүз берип атырғанлығын айқынластырыўшы лексика-грамматикалық бирликлер қатнасады. Орын ҳам ўақыт түсиниги көркем шығармаға ғана тийисли белги емес. Ол хәрқандай текст түрлерине қатнаслы. Бул принцип тийкарында анализ етилгенде текст жазылған дәўир, текстте көтерилген тема, текст бирликлериниң тәбиятына қарап диахрониялық ҳам синхрониялық аспектлерден бири таңланыўи керек.

Бул сәўбеттин қай жерде, қайсы дәўирде, қандай адамлар арасында болып өткенлигин келтирилген үзиндиден де билип алыў мүмкин. Сораўлар да, жуўаплар да қысқа ҳам анық берилген. Сораў бериў интонациясында мүләйимлик, аяўшылық сезимleri бар екенлиги белгилі. Жуўаптан болса, қаҳарманның ақыллылығы көрсетилген.

Көркем текстти лингвопоетикалық жақтан анализлегенде орын ҳам ўақыт бирлиги түсинигин есапқа алып қатнас жасаў керек. Себеби, хәрқандай шығарма ўақыт ҳам орын менен байланысly ҳалда жүзеге келеди.

Көркем текст тилиниң улыўма халықлық тил ҳам әдебий тилге қатнасын анықлаў принципи. Көркем әдебият тилиниң тарийхый тәрәпин улыўма халықлық тилден ажыратқан ҳалда үйрениў мүмкин емес. Көркем тексттин еки түри бар: 1) заманагөй текст (хәзирги дәўирде жаратылған) 2) тарийхый текст (өтмиште жаратылған). Заманагөй тексттин де өз нәўбетинде еки түрин көриў мүмкин: а) бүгинги күн темасындағы текст; б) тарийхый темадағы текст. Мәселен, Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романында өз дәўирине тийисли ўақыялар сөз етилген. Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы, А.Садықовтың «Бостансыз бүлбил» романы тарийхый шығармалар қатарына киреди.

Көркем текстте поетикалық актуалласқан тил бирликлерин анықлаў принципи. Көркем шығармадағы поетикалық актуалласқан тил бирликлерин анықлаў да әҳмийетли принциплерден бири. Бундай кураллардың лингвистикалық ҳам көркемлик

тәрәпин ашып беріу арқалы көркем тексттің қәлиплесіу механизмлерин анық ислеп шығыу мүмкин.

Көркем тексттеги интертекстуаллық механизмлердің лингвистикалық хәм семантикалық өзгешеликлерин анықлау принципі. Текст ишінде қолланылған басқа текст түрлерин (нәзирегәйлик, нақыл, хәдис, рәуият, миф, әпсаналар, дидактемалар, анау яки мынау жазыушының шығармасынан үзинди т.б.) анықлау хәм олардың шығарма мазмун менен қандай дәрежеде сәйкеслиги, көркем мазмунды сәулелендириудеги орны, тийкаргы текст пенен лингвистикалық хәм семантикалық байланысуындағы әхмийетли жағдайлар ҳаққында пикир жүритиу көркем тексттің лингвопоетикасын ашыуда жүдә зәрүр.

Шығарма тилинің өзине тән өзгешеликлерин анықлауда төмендеги изертлеу усыллары жүдә әхмийетли.

Тиллик бирликлерди алмастырып қолланыу усылы. Шығарма тилинің көркемлиги, исенимли шығыуы, жазыушының авторлық шеберлигин анықлауда усыусылдан пайдаланылады. Шығармада қолланылған сөзлерди, гәплерди, фразеологизмлерди қайта дүзип көриу, уқсасы менен алмастырыу хәм усы тийкарда баға беріу нәзерде тутылады.

Фразеологиялық дизбеклерде синонимлерден баянлайын деп отырған ойымыздың ыңғайына қарай қайсысы үйлесимли болса, сол түрин қолланамыз. Жоқарыдағы мысалда «тез» деген сөздің мәнисин образлы етип айтыу ушын жазыушы тәрәпинен *қас пенен көздин арасында, көзди ашып жумғанша, қас қағымда* фразеологизмлерди шебер қолланылған. Бул бирликлерди синоними менен, яки басқа бир сөз бенен алмастырыуға болмайды. Егер алмастырылса, шығарма көркемлигине кери тәсирин тийгизеди.

Текст вариантларын салыстырыу. Бул усыл арқалы белгили бир шығарма текстин басқа вариантлары менен салыстырады хәм тиллик өзгешеликлерди, автордың көзқарасы, көркем-естетикалық нийети шығарма идеясына байланыслы ашып бериледи. Жазыушының көркем шығарм тили үстинде ислеуин үйрениуде, жазыушы дүзетиулерин, тилден пайдаланыудағы шеберлигин белгилеуде бул усыл жақсы нәтийже береді.

Сөзликлерге тийкарланыу усылы. Шығарма тили, әсиресе тарийхый темадағы шығарма яки аударма шығармаларының тиллик өзгешеликлерди үйренілгенде тийисли сөзликлерге тийкарланыу керек болады.

Бир неше жыл алдын дәретилген шығармалар ушын сөзлик дүзиу зәрүрликке айланып бармақта. Сөзлик үстинде ислеу оқыушылардың сөз байлығын өсириудің ең әхмийетли дереклеринен болып есапланады. Усы сөзлик жәрдемінде тек ғана сөзлердің түп мәниси емес, бәлким ағыспалы мәнилери, хәр бир сөздің қайсы тилдің бирлиги екенлиги, етимологиясы, морфологиялық қурамы ҳаққында тереңнен мағлыұмат бериледи.

Тил бирликлерин индексин дүзиу усылы. Көркем тексттің анализи просесинде шығармадағы тил бирликлеринин индексин дүзип шығыу талап етиледи. Буның ушын ең дәслеп, шығармада көп қолланылған, шығарма көркемлиги ушын характерли бирликлер (мәселен, фразеологизмлер, синонимлер, антонимлер, метонимия, метафоралар болыуы мүмкин) анықланады. Кейин әлипбе тәртибинде терип шығылады. Бул жазыушының тил шеберлигин көрсетип беріуде фактлик материал хызметин атқарады.

REFERENCES

1. Ахметов С., Усунов Ж, Жәрімбетов Қ. Әдебиеттің атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Билим», 1994.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Н., 1990.
3. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Монография. – Нөкіс. 1973. 19-б.
4. Балакаев М., Жанпейсов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тилинің стилистикасы. Алматы, 1974;
5. Виноградов В.В. «О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII-XIX вв.» – Известия АН СССР, отделение русского языка и литературы. вып.3.М.1946;
6. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва, 1959. 227-б.
7. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. 6-бет.
8. Дәўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкіс., «Билим», 2007
9. Жумамуратова М. Журналистика ҳәм әдебият. – Нөкіс: Қарақалпақ мәмлекетлик университети. 1994-ж. 44 бет.
10. Колосов. Г.В. Искусство публицистики. – Алма-Ата: Казахстан, 1968. 209-бет.
11. Лотман Ю.М. Анализ художественного текста. – М., 1973., с.24.
12. Мўминов Ф. Журналистика – ижтимоий институт сифатида.Т.: «Университет», 1998.
13. Машарипова Т. Ж. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ (Қарақалпақ баспасөзи материаллары мысалында). – Ташкент: «MUMTOZ SO'Z», 2016. 208-б.